

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

RINGER ISTVÁN

URADALMI ÉS MEZŐVÁROSI MŰHELYEK A 17. SZÁZADI SÁROSPATAKON

A régészeti kutatások eredményei

TÉZISEK

Történelemtudományi Doktori Iskola
A Doktori Iskola vezetője: Dr. Erdődy Gábor DSc, egyetemi tanár

Régészet Doktori Program
A Program vezetője: Dr. Borhy László DSc, egyetemi tanár

Témavezető: Dr. Feld István CSc, egyetemi docens

Budapest

2014

A disszertáció célkitűzése

A disszertáció három, az elmúlt években Sárospatakon feltárt 17. századi műhellyel kapcsolatos eredmények értékelésén alapszik. Ez a három emlék a sárospataki külső vár területén előkerült ágyúöntő műhely, a Héce városrészen működött habán kézműves udvar, valamint az északkeleti sarokbástya mellett feltárt lábbeli készítő műhely – pontosabban egy ahhoz köthető leletanyag.

A feltárások során rögzített információk és az előkerült különösen gazdag leletanyag különböző szempontú feldolgozása mellett lehetőség nyílt topográfiai, gazdaságtörténeti és ipartörténeti vonatkozású értékelésre is. A három emlékből kettőt, az ágyúöntő műhelyt és a habán udvart összeköti a sárospataki vár, mint a körülötte létrejött, gazdasági háttérként szolgáló uradalom és egyben a magyarországi Rákóczi-birtokok központja, kincstára, az uradalom kézműves ipara által létrehozott materiális javak részbeni megrendelője és legnagyobb felvevője. Az ágyúöntő műhelyt, amely a hatalmas Rákóczi-birtoktest gazdasági teljesítőképességének egyfajta szimbólumaként is felfogható, egy tervszerűen kiépített struktúra legfontosabb elemeként értékelhetjük, a korszak kiváló kézműves mestereinek számító újkeresztények Sárospatakra telepítésében pedig a fejedelmi hatalom és tekintély mellett ugyancsak az uradalom tudatos iparpolitikai és gazdasági szempontjai játszottak szerepet. A szerencsés véletlen folytán előkerült, lábbeli készítő műhelyhez köthető leletanyag a 17. századi Sárospatak mezőváros egyik legjelentősebb és legnagyobb presztízsű kézműves iparának, a bőriparnak mutatja be egy sajátos, régészeti módszerekkel csak a legkritikább esetben kutatható szeletét.

Sárospatak 17. századi történetében a Rákóczi-birtoklás kezdete, 1616 egyben egy jelentős prosperitás időszakának az alfája is. Az 1630-ban Erdély fejedelmévé választott I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna birtoklásának ideje, a fejedelemasszony 1660-ban bekövetkezett haláláig szinte valamennyi vonatkozásban a vár és a város fénykorát jelenti. A dolgozat alappilléreit jelentő három régészeti emlék kronológiája – melyből az ágyúöntő műhely és a habán udvar létrejötte közvetlenül kapcsolódik a fejedelemhez, illetve a fejedelmi házaspárhoz – zömmel szintén ehhez az időszakhoz köthető.

A feldolgozás módszerei

Munkámban a gazdasági és ipartörténeti vonatkozású források összegzése mellett részt szántam a helyrajzi adatok általános és az adott műhelyekre lebontva is elvégzett

összegyűjtésének és értékelésének. Ez a munka a 17. századi várostopográfia vázolásán túl – melyben kitértem a vár és a város szimbiózisából fakadó topográfiai sajátosságok bemutatására – különösen az ágyúöntő műhely kapcsán ígért újabb eredményeket. Kísérletet tettem a külső vár déli területének 17. századi történeti-topográfiai rekonstrukciójára, bemutatva az ágyúöntő műhely környezetében azokat az uradalmi épületeket, melyek közvetlen vagy közvetett módon mind-mind kapcsolatba hozhatóak a feltárt műhellyel, s együttesen a vár hadászati szerepére is árnyaltabban világítanak rá. A dolgozat leghangsúlyosabb része ugyanakkor mindhárom műhely kapcsán a régészeti forrásanyag bemutatása és értékelése. A terepi munka során tett megfigyelések és az előkerült leletek valamennyi esetben lehetőséget kínáltak – igaz a feltárások eltérő adottságából fakadóan más-más mélységben – a készítés technológiai rekonstrukciókra is.

Az ágyúöntő műhely és a habán telep kutatásának jelentősége nemcsak Sárospatakon, hanem határainkon is túlmutat. Ennek megfelelően igyekeztem összefoglalni és a feldolgozás során minél inkább hasznosítani a két téma eddigi kutatásának nemzetközi eredményeit is.

A sárospataki ágyúöntő műhely régészeti kutatása

A források tanúsága szerint egy korábbi műhely átalakításának eredményeként létrejött, 1631-től 1648-ig kisebb megszakításokkal folyamatosan működő, a saját korában az ország egyik vezető ipari manufaktúrájának tartható sárospataki ágyúöntő műhely feltárása egy, az ágyúöntés valamennyi munkafázisára kiterjedő technológiai rekonstrukcióra nyújtott lehetőséget. A régészeti kutatás rétegtani és építéstörténeti megfigyelései jól illeszkednek a gazdag, sárospataki vonatkozású forrásanyagból ismert képbe, s némely ponton ki is egészítik azt. A műhely legfontosabb részének számító, tüztérrel és olvasztótérrel kombinált lángkemence rekonstrukciójára, működési elvének ismertetésére az egyetlen régészeti párhuzamnak tartható, 15-16. század fordulóján működött budai kemencék feldolgozásának friss eredményei mellett elsősorban a kora újkori, nyugat-európai tüzérségi traktátusok vonatkozó leírásainak és képi illusztrációinak a segítségével tettem kísérletet.

A feltárt sárospataki kemencét valamennyi funkcionális részletét megbízhatóan lehetett rekonstruálni, s a régészeti feltárás során a kemence átépítésére, javítására vonatkozóan is több érdemi megfigyelést eredményezett a munka. A kemencét az ún. lángkemencék típusához sorolhatjuk, mely valamikor a 15-16. század fordulóján terjedt el az európai bronzöntő műhelyekben, s a 17. századra már általánosnak számított. A lángkemence a korábbi, aknás kemencéket felváltó, attól jóval nagyobb kapacitással működő olvasztó

berendezés volt, amely a nagy sorozatokat gyártó, állandó öntőházak legfontosabb technológiai elemének számított.

A műhelyépület kutatása során a 17. századi bronzgyűk készítésének különleges mesterségbeli tudást megkívánó munkafázisaihoz kapcsolható, gazdag leletanyag került napvilágra. A speciális, műhelyhulladékként előforduló lelettípusok meghatározásával együtt a témára vonatkozó gazdag, jobbra kora újkori és újkori forráscsoportok és a leleteken elvégzett természettudományos vizsgálatok eredményeinek bevonásával az öntőminta, öntőforma készítés, a fémolvasztás és öntés folyamatát mutattam be és értékeltem, kitérve az adott munkafázisra vonatkozó sárospataki forrásokra is. Érintettem azokat a technológiai állomásokat is (pl. az öntvénycsövek fűrése) melynek régészeti nyomai nem kerültek elő, ám a technológiai szükségszerűség miatt számolhatunk meglétükkel.

A sárospataki habán udvar régészeti kutatása

Az I. Rákóczi György által 1645-ben Sárospatakra telepített habánok kutatása művelődéstörténeti és ipartörténeti szempontból is jelentőséggel bír. A sárospataki az egyetlen, államhatárainkon belülre eső habán udvar, mely a jelenlegi területének gyér beépítettsége miatt jól kutatható. A történeti-levéltári forrásokból pontosan lokalizálható lelőhely területén végzett feltárások a habán fazekasság munkamódszerei és készítményei kapcsán hoztak új eredményeket. A régészeti kutatás során előkerült, fazekas technológiához köthető leletek segítségével bemutattam a legfontosabb mesterfogásokat, a megfigyeléseket összevetve a témában végzett eddigi kutatások eredményeivel. Részletesen áttekintettem a magyarországi habán kerámiaművesség genezise kapcsán jelentős morvaországi kutatások eredményeit, s részben az ott rögzített megfigyelésekkel összefüggésben értékeltem a régészeti leletanyagot. A habánokkal szorosan összefonódó fajansztechnikával készített edények selejtként feltárt töredékei igazolták, hogy a sárospataki habán fazekasok fehér, kék mangánlila, türkizzöld alapmázú fajanszedények gyártásával is foglalkoztak. A feltárás egyik legnagyobb számban képviselt leletcsoportját a habánok saját háztartásaiban használt hagyományos ólommázás technikával készített edények jelentették, melyek formavilága, motívumkincse merőben eltér a kora újkori magyar fazekasság ismert termékeitől. A leletanyag csoportonkénti bemutatásánál hangsúlyt fektettem azokra a formai jegyekre, melyek esetlegesen habán specifikumként értékelhetőek.

A félkész, égetési selejtként előforduló edények kapcsán feltételezhető, hogy a sárospataki habánok a morvaországi hagyományokból ismeretlen edénytípusok készítésével

(lapított gömbtestű korsó szűrőbetétes korsó, fülkarimás korsó) is foglalkoztak, ami a helyi piacra termeléssel hozható összefüggésbe.

A feltárt leletanyag tanúsága szerint a habán fazekasok kályhacsempéket is készítettek. A lelőhelyen nagy mennyiségben került elő olyan égetési hibát mutató, selejtként kidobott területű mustrás kályhacsempe, amelyek típusváltozatai a régió számos kora újkori lelőhelyéről ismertek, s új összefüggéseiben világíthatják meg a régió kora újkori kályhacsempe kutatását.

17. századi lábbeli készítő műhely Sárospatakon

A régészeti feltárások egyik legritkábban előforduló lelettípusának számítanak a szerves anyagok, köztük a bőr maradványok. A sárospataki külső vár északkeleti sarokbástyájának előterében, egy újkori ház pincszintjében feltárt, 17. századi bőr leletegyüttes egyedülállóan számít a hazai régészeti anyagban. A szerencsés lelő körülményeknek, valamint a gyors és hatékony restaurátori munkának köszönhetően a bőrmaradványok között a talpak mellett fejrészek, száruk, bélések és a közölt hazai anyagban ismeretlen, a korabeli nyugati lábbeli típusra jellemző töredékek is előfordultak. A feldolgozás során számos olyan apró részletet és adatot sikerült rögzíteni, melyek készítés technikai szempontból érdemi eredményeket hoztak.

A lábbelik maradványai mellett egyedülálló módon a bőrmegmunkáló szerszámok is előkerültek, melyek a bőrletek vizsgálatával kiegészítve a 17. századi lábbeli készítés mesterfogásaira, s a különböző lábbeli típusokra vonatkozóan hordoztak fontos tanúságokat. A feldolgozás eredménye szerint a leletanyag bizonyosan egy olyan műhelyhez köthető, ahol új lábbelik készítése és régiók javítása, foltozása egyaránt zajlott. Az új lábbelik készítésére utal, hogy a műhelyben nyersanyagból is dolgoztak. Ezt bizonyítják a leletanyagban előforduló, szabáskor leesett hulladék bőrök jellegzetesen íves formái és a szőrös bőrök. Egyértelműen megfogható ugyanakkor a javító tevékenység is. A tönkrement lábbelik újrahaznosítását támasztják alá a keskeny, levágott varrásszélek, valamint az előforduló javítófoltok, valamint a talpak egy részén fellelhető deformáció, kopás és hordásnyomok.